

[145 א] אלתי יתחארס אלמלוך פי אלמגאוי ואלמלאחם כף פי געדון "אך הקם הקימו השמרים וג'" וקאל הם¹⁸ פי וקעה בבל "אל חומות בבל שאו נס וג'" וינצרך קולה "הנה זה בא" אלי אלמבשר בהלאכהא ובעדה קום אכרין כקול אלנבי "רץ לקראת רץ ירוץ וג'" ללך קאל האהנא בעד "רכב איש צמד פרשים" ויכון תכרארה "נפלה נפלה" ליואוי וקעאת אואיל תקדמת להא ווצפה מא חל באצנאמהא ללעלה אלתי דכרנאהא אן אללה עז וגל אד יחל אפה באלכפאר אבתי באצנאמהא ללעלה ינסבון אלאפה אליהם פיזדאדון להם רהבה כמה פעל פי מצר ומואב ופלשתים וגיריהם וקולה "מדושתי וכן גרני" אראד בה אנהא תציר ארצא מסתויה לא כשבה פיהא ולא אגרה נקיה תצלח תדאס פיהא אלחנטה ותדרא וימכן איצא אן נקול אנהא תדאס הי כאלחנטה נטיר קולה "כי כה אמר יי צבאות-אלהי ישראל בת בבל כגורן וג'" ויתגה איצא אן יגעל "מדושתי וכן גרני" נדאא להם ינאדיהם ויקול יא דאיסתי ודאת גרני והי אלבידר לאנהא דאסת אלאמה כף פיהא "כי תפושו כעגלה דשה וג'" וקאל "אכלני הממני וג'" וינצרך קולה איצא "מדושתי" אלי אן יכון קסמא חלף אלנבי בה פקאל וחק "מדושתי וכן גרני" אשאר אלי בית אלמקדס לאנהא גורן ארונה היבסי וכאן ארנן היניד וקת אשתראהא דוד [145 ב] ידוס פיהא חנטה כמה קאל "וארנן דש חטים" ודאא גאז אן יקסם אללה תבארך ותעאלי עלי אמר באנה לא בד מן כונה גאז אן יקסם נביה איצא כאליהו וגיריה ובעקב הדא קצה נולח פי בני אסמעיל קאל פיהם

ז. תרגום ישעיה כ"א, 11-12

"מ שא דומה" וקצה אל דומה יקולון יקאל ענא מן גבל שיער יא חארס אכברנא כם מצא מן אלליל וכם בקא מנה: אמר שומר: פקאל אלהארס קד תקצי נהארכם ולילכם אגמעין פאי מטלב טלבתמה ארגעו ענה ואקבלו"

פירוש ישעיה כ"א, 11-12

"דומה" הו אלמדכור אול אלפסוק הו דומה בן ישמעאל כף פי אלתוריה "ומשמע דומה" פחכי אלנבי וקעה תכון להם ילגון פיהא אלי חראס וחפאט יחפטוהם ויקול אלנאס ענהם אנהם יסאלון חראסהם מן שדה אלקלק עמא מצי מן אלליל כקול "אלי קורא משעיר" תפסירה עני וליס הו אליי מחל קולה "ויאמר אברהם אל שרה אשתו אחתי היא וג'" אלדי תפסירה ען ואמא תכרארה "שומר מה מלילה שומר מה מליל" פאן דלך חסב אכתאלף אלנאס פי אלמחארס פבעץ יסל כם מצי מן אלליל ובעץ יסל כם בקי מנה ואמא אלגואב: אלדי קאל "אתה בקר וגם לילה" פאנמא אראד בה אן נהאר אוליד אלקום מע לילה קד פני אגמע ולם יבאא להם מנה שי לאן לפטה "אתא" הי תרגום "בא" ...

18 לעני' הם' מיותרת.

'חילוף' מלה בזולתה כמידה פרשנית אצל חכמי ימה"ב

מאת

מ ע ר ב י פ ר ז

בסוף ספר צחות¹ (דף ע"ב ע"א) אומר ר' אברהם אבן עזרא:

השמר לך ושמור לך נפשך מאד שלא תאמין בדברי המדקדק שהזכיר בספרו יותר ממאה מלות ואמר כי כולם צריכים חילוף² חלילה חלילה כי זה איננו נכון בדברי חז"ל ואף כי בדברי אלקים חיים, וספרו ראוי להשרף.

הדברים החריפים האלה, החזורים וגשנים גם בכתביו האחרים³ לא נתברר למי הם מכוונים, ודעת החוקרים חלוקה בנידון. פרופיאט דוראן⁴ (בן המאה החמש-עשרה) מסב את ביקורתו זו של ראב"ע על ר' יונה אבן ג'נאח. שד"ל קיבל את עדותו של דוראן, ואילו ש"ר דחה אותה אך נטה בסופו של דבר לקבלה⁵. ג"ה

* חב אני תודה לידידי ועמיתי ד"ר מ' צפור על הערותיו.

1 מפתח לקיצורי שמות ספרים ומאמרים שהובאו תכופות מצוי בסוף המאמר. פירושי ראב"ע ורד"ק צוטטו ממקראות גדולות, להוציא אלה שיצאו לאור במהדורות מיוחדות. 2 בעקבות השימוש במונח זה 'חילוף', על ידי ראב"ע כאן ובמקומות אחרים, וכן פעם אחת על ידי אבן בלעם (בפירושו ליר' נ"א, 7), השתמשנו בו גם אנתנו לאורך דברינו. מונח זה אינו מצוי (בנושא דיונונו) אצל רס"ג, ריב"ג ורד"ק.

3 ראה להלן בדברים על ראב"ע.

4 ראה יצחק בן משה המכונה פריפוט דוראן הלוי, 'מעשה אפור', מהדורת י"ט פרידלנדר וי' הכהן, וזין התרכ"ה (ד"צ ירושלים תשל"ל), עמ' 154.

5 על ההתכתבות בין שני האישים האלה בנושא הגדון, ראה ש"א גראבער (עורך), 'אגרות שד"ל', ח"א, פרעמישל תרמ"ב (ד"צ ירושלים תשכ"ז), וכן הג"ל (עורך), 'אגרות ש"ר', פרעמישל תרמ"ב, באגרות הבאות: 'שד"ל אגרת מס' 79, שם, עמ' 232, ותשובת ש"ר, אגרת א', שם, עמ' 4-5; 'שד"ל, אגרת מס' 83, עמ' 246, ותשובת ש"ר, אגרת ב', שם, עמ' 25; אגרת שד"ל, מס' 84, עמ' 264-265 (פה הוא מסתייע בכ"י של 'מעשה אפור'), ותשובת ש"ר, אגרת ג', עמ' 39; 'שד"ל, אגרת מס' 90, עמ' 277, ותשובת ש"ר, אגרת ה', עמ' 51-52. (שם הוא מתבטא במלים "ואולי בכ"י אתן [צ"ל "אתר"] הצדק"). כבר באגרת ב' העלה ש"ר את השאלה אם ריב"ג שאב את דבריו ממקור אחר. קודם (על כך הוא חוזר באגרת ג'), וכמקור אפשרי לריב"ג מציין ש"ר את "יצחקי" (עליו מדבר ראב"ע בהקדמה לפירושו לתורה, וראה י"ל קרינסקי, 'מחוקקי יהודה' - חומש בראשית, מינסק תרס"ג - ד"צ בני ברק תשכ"ו, עמ' 47, הערה 8). באגרת ג' הוא משער שדרכו של ריב"ג שונה בקיצוניותה מזו של יצחקי (הש' לכך גם לדעתו של Abraham Ibn Ezra, London 1877, p. 130, n. 2)

נביא להלן את המלים על פי סדר ספרי המקרא, וליד כל אחת מהן נרשום את המלה המוצעת לחילוף. המלים שתירשמה ללא ציון מקור הן מן 'אללמע'. אם קיימות שתי הצעות, תובאנה שתיהן תוך ציון מקור החילוף שאיננו ב'אללמע'. ברשימה שב'אללמע' ישנן מלים שהחילוף הוסבר בערבית בלבד. גם מלים אלה יכללו ברשימה שלנו ודברי ריב"ג עליהן יובאו בהערות:

בראשית: "ממעיד" — 'מחליצ' (ט"ו, 4); "הגוי" — 'האיש' (כ, 4); "כי ציד בפיו" — 'לא יסור הציד מפיו' (כ"ה, 28); "יחר" — 'ירע' (ל"א, 35). 'אצול' ערך 'חרה'; "עבדים" — 'קנין' (מ"ו, 19); "לחמו" — 'ארצו' (מ"ט, 20). 'אצול' ערך 'לחם'.

שמות: "תחרישון" — 'תעמדון' (י"ד, 14); "ההר" — 'העם' (י"ט, 23). ראב"ע בפירושו הארוך ובפירושו הקצר לשמ' י"ט, 12 וכן בצחות דף ע"ב ע"א); "לעם" — 'לאיש' (כ"א, 8); "אם זרחה עליו השמש" (כ"ב, 2); "ונקרב... אל האלקים" — 'ונשבע... באלקים' (כ"ב, 7); "ערף" — 'מונס' (כ"ג, 27); "וישרף" — 'זיתך' (ל"ב, 20); "זיטחן" — 'זיכת' (שמ, שם).

ויקרא: "אשמו" — 'קרבנו' (ה', 7). במדבר: "על פני" — 'בחי' (ג', 4); "ראש" — 'שער' (ו', 9); "העיני האנשים ההם תנקר" (ט"ז, 14); "וורעו" — 'ושרשו' (כ"ד, 7). דברים: "פסח" — 'צאן ובקר' (ט"ז, 2).

14 בדיקת הרשימה שב'אללמע' מעלה, כי ריב"ג הביא את המלים ללא תכנית וללא סדר כלשהם, ועל כך העיר כבר בכר, 'פרשנות המקרא של ריב"ג', עמ' 25.

15 כך על פי ה'רקמה' עמ' שיד, שלפי גירסתו באות המלים 'וכאילו אמר' לפני החילוף. אולם ב'אללמע', עמ' 299—300, כתוב: "אלמעני לאנה מבכית מגידד פי אלציד פכאנה לא יואל אלציד פי פיה אי לא יואל אכלה לה לכת'רתה ענדה והדיא כמא תקול אלערב פלאן מטעם אלציד לכת'רתה ענדה... פאליק אלתראג'ם אדיא בקולה כי ציד בפיו לאנה מטעם אלציד". ובעברית: "הפירוש — שהוא מצליח בציד, וכאילו לא יסור הציד בפיו, לא יסור מאכילתו מפאת ריבוי אצלו, וזה כמו שאומרים הערבים 'פלוני מאכיל הציד', לריבוי אצלו... והראוי בתרגומים למלים 'כי ציד בפיו' הוא אפוא 'כי הוא מאכיל הציד'". על פי הדברים שב'אללמע' אין ריב"ג מציע חילוף, אלא מסלק את הקושי על ידי אנלוגיה סגנונית מן הדיבור הערבי.

16 כך גם בסה"ש, בערך ה'גל', וכן בכל התייחסויותינו ל'אצול' להלן.
17 על המלים האלה אומר ריב"ג (ב'אללמע', עמ' 299): "יריד מא קאל פיה אלתרגום אם עינא דסהדיא גפלת עלוה" = "רוצה לומר מה שאמר בו התרגום 'אם עינא דסהדיא גפלת עלוה"', וזוהי הרחבה פרשנית ולא חילוף ממש.

18 ליד ההצעה הזאת מוסיף ריב"ג (ב'אללמע', עמ' 299) הצעה אחרת, לאמר, שהמלה 'וישבע' כאילו גסרתת (על דרך 'ישון קצר') בתוך הפסוק כמות שהוא: "ונקרב בעל הבית אל האלקים וישבע אם לא שלח וגו'".

19 על המשפט הזה אומר ריב"ג (ב'אללמע', עמ' 297): "אלמעני הל תטמס אבצארנא ועקולנא ען אלחק" = "המשמעות: האם תסנוור את ראייתנו ושכלנו (מראיית) האמת". כלומר, 'העיני האנשים' הם מובן כמו 'העינינו' ככינוי לעיני המדברים ממש. בעקבות ביאור 'עינים' כ'ראייה' הוא נאלץ לפרש את 'תנקר' כ'תסנוור'.

ליפמאן, שכל הנראה לא ידע על דברי פרופיאט דוראן ולא על הויכוח שהתנהל בין שד"ל לשי"ר, התלבט מאד בנדון והשאיר את הנושא ב"צריך עיון".⁶ בעקבות פרסום 'ספר הרקמה' (בשנת 1856), הסיק קירכהיים, ובעקבותיו גם בכר,⁸ שאכן ראב"ע כיוון את ביקורתו כלפי ריב"ג. ברם, בכר שינה את דעתו, ובאחת המוג'ר גרפיות שלו על ריב"ג הציע לראות את דברי ראב"ע כמכוונים לפרשן ספרדי, אשר אימץ את השיטה של ריב"ג והוסיף עליה חילופי מלים רבים. הוא אף שיען שהמ-דובר ביצחק אבן יושב"ע על דעתו זו, בתוספת ראיות רבות, חזר בכר במאמר הביקורת שלו על מאמרו של ד' הרצוג, אשר טען כי ריב"ג הוא שהלך בעקבות הפרשן האנונימי שנגדו נלחם ראב"ע.¹⁰ יהא הדבר כאשר יהא, על כל פנים ברור, שראב"ע חלק גם על ריב"ג בסוגיית חילוף מלה בזולתה.

במאמר זה ננסה לבדוק את גישותיהם של ריב"ג וראב"ע הן לגבי מהות החילוף והן לגבי השימוש בו ככלי פרשני. כן ייבדקו גישותיהם של ר' סעדיה גאון, ר' יהודה אבן בלעם ור' דוד קמחי וייעשו השוואות מזדמנות עם חכמים אחרים, שדבריהם עשויים לסייע בידינו בהבנת הנושא והמחלוקת החריפה שהתלקחה לגביו.

רשימת המלים המתחלפות

בפרק העשרים ושבעה של 'כתאב אללמע'¹¹ מובאות כשמונים מלים שלגביהן מוצעים חילופים.¹² לצורך דיוננו עלינו לדון גם בחילופים הנזכרים ב'כתאב אללמע' של ריב"ג ובפירושי אבן בלעם וגם באלה המצוטטים על-ידי ראב"ע בעבודותיו השונות.¹³

6 ראה 'שפה ברורה', דף ט' ע"ב — דף י' ע"ב, בהערה ק"ד. צריך להעיר כאן, כי שד"ל, שי"ר וליפמאן עדיין לא ידעו את מה שכתוב בס' הרקמה, וראה להלן.

7 הש' ס' הרקמה ליונה המכונה אבן ג'נאח, מהדורת ר' קירכהיים, פרנקפורט תר"ו (1856), עמ' 149 בהערה.

8 ראה W. Bacher, *Abraham Ibn Ezra's Einleitung zu seinem Pentateuch* — *Commentar*, Wien 1875, pp. 30—31.

9 על דעתו זו של בכר ועל נימוקיו, ראה: 'פרשנות המקרא של ריב"ג', עמ' 29.

10 ראה D. Herzog, "Die 'Wörtertauschungen' im Kitab'al-Luma' des Abulwalid Merwan Ibn Ganah in den Schriften Abraham Ibn Esra's", *MGWJ* 53 (1910), pp. 82—102; 54 (1909), pp. 710—719.

11 מאמר הביקורת של בכר הופיע שם, כרך 55 (1911), עמ' 233—240. ע' פליישר, במאמרו 'לצביון השאלות העתיקות' ולבעית זהות מחברו" *HUCA* 38 (1967), עמ' א'—כ"ג, תומך בדעה שבנושא דידן כיוון ראב"ע את חציו ביקורתו כלפי יצחקי, ומסתייע בכך לחזק את השערתו כי מחבר השאלות העתיקות היה מבני ספרד.

12 ראה ב'אללמע' עמ' 292—300, וב'רקמה', עמ' ש"ו—ש"ט, הפרק הוא כח(כו).

13 בפרק הזה ובבא אחריו מובאות גם מלים רבות אחרות, שאינן קשורות לענין החילוף דידן, וכבר העיר בכר על כך: ראה 'פרשנות המקרא של ריב"ג', עמ' 24—25.

14 ליד כל מלה שאינה בפרק ה'גל' ב'אללמע' צויין מקורה בסוגריים ('אצול', אבן בלעם או ראב"ע).

יהושע: "וזה הדבר" — וזאלה האנשים' (ה', 4. על פי ראב"ע בפירוש הקצר לשמ' כ"א, 8 ובצחות דף ע"ב ע"א — וזה העם); "וידם" — ויעמד' (י', 13); "לצבא" — למלחמה' (כ"ב, 33).

שופטים: "השביעי" — השלישי' (י"ד, 15. על פי ראב"ע בפירוש הקצר לשמ' כ"א, 8 לדנ"א, 1 ובצחות דף ע"ב ע"ב — הרביעי); "וילך" — וישב' (י"ז, 10).

שמ"א: "ובאבותיכם" — ובמלככם' (י"ב, 15); "דומו" — עמדו' (י"ד, 9); "ראו" — בקשו' (ט"ז, 17); "לב אדם עליו" — לבך עליך' (י"ז, 32); "מימי" — ייני' (כ"ה, 11); "לאויבי דוד" (כ"ה, 22); "לאיש" — לי' (כ"ו, 23); "בראשי" — בראשיגו' (כ"ט, 4).

שמ"ב: "מהגדוד" — מהמלחמה' (ג', 22); "לעיני השמש הזאת" (י"ב, 11); "הבצק" — הקמח' (י"ג, 8); "ותאמר" (הראשונה בפסוק) — ותבא' (י"ד, 4); "וכבו את גולתו" — והמיתו את בני הנשאר' (שם, 7); "דבר" — שמעו' (שם, 19); "ויעל" — ויעמד' (ט"ו, 24); "ולא עשה רגליו" (י"ט, 25); "מיכל" — מירב' (כ"א, 8).

מל"א: "אבשלום" — שלמה' (ב', 28); "השלישים" — השלישית' (ו', 8); "ברך" — קלל' (כ"א, 13).

מל"ב: "בתוך עמי אנכי יושבת" (ד', 13).
ישעיה: "ערוער" — ימשק' (י"ז, 2); "תורענו" — תטענו' (שם, 10); "מגן" — שלחן' (כ"א, 5); "חגים" — כבשים' (כ"ט, 1); "על ראשם" — בלבם' (ל"ה, 10); "יעור" — יחרש' (מ"ב, 19).

ירמיה: "נזרך" — שער[ך] הארוך' (ו', 29. על פי אצול' ערך 'נזר'); "בלחמו" — 'בפרי' (י"א, 19. אצול' ערך 'לחם'); "למגור" — למנוס' (כ', 4); "עשוק" —

20 ריב"ג (ב'אללמע', עמ' 297-298) מביא פסוק זה לחיזוק דבריו על דוגמא אחרת (העיני האנשים. ההם תנקר שבמד' ט"ו, 4) ואינו מצביע במפורש על החילוף, אך אין ספק שהוא התכוון לומר "במקום 'לדוד'". כך סובר גם וילנסקי, ב'קמח', עמ' ש"א, הערה 10. וילנסקי, שם. מביא את דעתו של בכר, בספרו "פרשנות המקרא של ריב"ג, עמ' 25, הערה 4 (וזהו גם דעתו של הרצוג. במאמרו — לעיל הערה 9 — עמ' 90) שלפיה ריב"ג מכונן ש'לאויבי דוד' הוא במקום 'לאויבי', אלא שבכר חזר בו במאמר הביקורת על מאמרו של הרצוג, עמ' 239. על פי ציטוטו של אלכנזי בפירושו על אתר נראה שלדעת ריב"ג החילוף 'לדוד' ולא 'לאויבי', הוא הנכון.

21 על הצירוף הזה אומר ריב"ג (ב'אללמע', עמ' 299): "א' עלאגיה" = "כדומר, בגלוי"; והו פתרון פרשני ולא חילוף.

22 על ביטוי זה אומר ריב"ג (שם, עמ' 300): "ומא אסתעאן" = "ולא העביר את שער הערוה".

23 על זאת אומר ריב"ג (שם, עמ' 299): "הד'א עלי סביל אלמת'ל ואלמעני אנני עזוזה גיה מחתאג'ה אלי אחד לעזי ושרפי כמא תקול אלערב פלאן פי ד'רוה קומה". ובעברית: "זה על דרך משל, והמשמעות, שאני נכבדת, בלתי זקוקה לאף אחד מפאת יוקרתי וכבודי, כמו שאומרים הערבים 'פלוני בפסגת עמו'". וגם כאן הפתרון הוא פרשני — תינתן משמעות מושאלת לכל המשפט.

גזול' (כ"ב, 3); "ששך" — 'בבלי' (כ"ה, 26. אבן בלעם על אתר); "צדקיהו" — יהויקים' (כ"ז, 3. על פי ראב"ע בפירושו לדנ"א, א', 1); "קלם" — 'שרפם' (כ"ט, 26. אבן בלעם על אתר); "חטאו" — 'עווי' (ל"ג, 8. פעמיים); "יעקב" — 'אהרן' (שם, 26); "בידך", "בידו" (ל"ח, 10-11); "זהב" — 'יין' (נ"א, 7. על פי אצול' ערך 'זהב').

יחזקאל: "נביאים" — 'מלכים' (כ"ב, 25. אבן בלעם על אתר); "העצמים" — 'העצים' (כ"ד, 5); "חשך" — 'השך' (ל', 18); "המזבח" — 'השלחן' (מ"א, 22); "שלחני" — 'מזבחי' (מ"ד, 16); "אל החצר החיצונה" (הראשונה בפסוק) — 'מן החצר הפנימית' (שם, 19).

עמוס: "בנפשו" — 'בשמר' (ו', 8).
יואל: "חילים" — 'פריס' (ב', 22. על פי אצול' ערך 'חיל', ואבן בלעם על אתר).

מזכיה: "האמור" — 'הקראו' (ב', 7).
זכריה: "הזהב" — 'השמן' (ד', 12); "היוצר" — 'האוצר' (י"א, 13).

תהלים: "עפעפיו" — 'אישוני' (י"א, 4. על פי אצול' ערך 'עוף'); "נפשי" — 'שמ' (כ"ד, 4); "שקר" — 'חנם' (ל"ח, 20); "ידי" — 'עיני' (ע"ז, 3. ראב"ע על אתר); "לבשרי" — 'לעורי' (ק"ב, 6); "חג" — 'כבש' (ק"ח, 27); "אל תעובני עד מאד" — 'סמכני' או 'סעדני עד מאד' (ק"ט, 8); "ואל תצל מפ"י" — 'והכן בפ"י' (שם, 43); "יומרודך" — 'זכורך' (קל"ט, 20); "אין מספר" — 'אין חקר' (קמ"ז, 5).

משלי: "בבטנך" — 'בנפשך', 'בלבבך' או 'בקרבך' (כ"ב, 18).
איוב: "חנם" — 'שקר' (כ"ד, 28).

שיר השירים: "לבונה" — 'קטורה' (ד', 14. אצול' ערך 'לבן'); "ראשך" — 'שערך' (ו', 6. אצול' ערך 'ראש').

איכה: "ראשן" — 'שערך' (ב', 10).
עזרא: "זורעם" — 'זרשם' (ב', 59. אצול' ערך 'זרע'); "ואשמם" — 'זמוצ' אים כפרה' (י', 19. על פי אצול' ערך 'אשם').

דבה"א: "השביעי" — 'השמיני' (ב', 15. ראב"ע בפירוש הקצר לשמ' כ"א, 8 ובצחות דף ע"ב ע"ב); "ואחותו" — 'אשתו' (ד', 15).

דבה"ב: "בית" — 'מקום' (ל"ה, 21); "עד מלך מלכות פרס" — 'עד בוא מלכות פרס' או 'עד מלך מלכי פרס' (ל"ו, 20).

מספר המלים ברשימה הזאת מגיע לכדי תשעים ושבע, ומהן רק תשעים מצויות בעבודותיו של ריב"ג.

24 כך גם בכר, מאמר ביקורת, עמ' 240.
25 על מלים אלה אומר ריב"ג (ב'אללמע', עמ' 299): "ליס יריד אנה קבצ'הם פי ידה או צ'בט עליהם אנמא יריד אנה חמלהם מע נפסה" = "אין רצונו לומר שהוא אחז אותם בידו או הפסם, אלא שהוא נשאם אתו". וגם זה פתרון פרשני.

26 ב'אללמע' עמ' 294 מובא פסוק זה להדגמה נוספת ש'אשם' במקום 'קרבן', ללא הסבר מלא.

מיון החילופים לסוגים

- את החילופים שהובאו ברשימה הזאת אפשר לחלק לתשעה סוגים:
1. חילופים מיטונימיים (הצגת מלה אחת במקום מלה אחרת כשבין שתייהן קיימת קירבה הגיונית מסויימת): לחמו — ארצו (בר' ט"ז, 20); לעם — לאיש (שמ' כ"א, 8); ערף — מגוס (שמ' כ"ג, 27); אשמו — קרבנו (ויק' ה', 7); מהגדוד — מהמלחמה (שמ"ב ג', 22).
 2. חילופים מיטפוריים (הצגת מלה אחת במקום מלה אחרת כשבין שתייהן קיים קו-דמיון מסויים): ממעיך — מחלציד (בר' ט"ז, 4); וישרף — ויתך (שמ' ל"ב, 20); בלחמו — בפריו (יר' י"א, 19); שלחני — מזבחי (יה' מ"ד, 16); חילם — פרים (יואל ב', 22); הזהב — השמן (זכ' ד', 12).
 3. חילופי לשון נקיה: העיני האנשים — העינינו (במ' ט"ז, 14); לב אדם עליו — לבך עליך (שמ"א י"ז, 32); לאויבי דוד — לדוד (שמ' כ"ה, 22); ברך — קלל (מל"א כ"א, 13).
 4. חילוף לפעל נדרף שהינו ספיציפי יותר: עשוק — גזול (יר' כ"ב, 3); חטאו — עוו (שמ' ל"ג, 8); האמור — הקרוא (מי' ב', 7); יומרוך — יוכרוך (תה' קל"ט, 20).
 5. חילוף במספר (יחיד במקום רבים). השלישים — השלישית (מל"א ו', 8).
 6. חילוף אותיות: חשך — חשך (יה' ל', 18); היוצר — האוצר (זכ' י"א, 13).
 7. חילופים מנוגדי-משמעות: וילך — וישב (שו' י"ז, 10); דבר — שמע (שמ"ב י"ד, 19); ויעל — ויעמד (שמ' ט"ו, 24); אל תעובני עד מאד — סמכני או סעדני עד מאד (תה' קי"ט, 8); ואל תצל מפי — והכן בפי (שמ' קי"ט, 43).
 8. חילוף שמות עצם פרטיים: מיכל — מרב (שמ"ב כ"א, 8); אבשלום — שלמה (מל"א ב', 28); ערוער — דמשק (יש' י"ז, 2); ששך — בבל (יר' כ"ה, 26); צדקיהו — יהויקים (שמ' כ"ז, 3); יעקב — אהרן (שמ' ל"ג, 26).
 9. חילופים חסרי-בסיס סגנוניים-ספרותי: ההר — העם (שמ' י"ט, 23); וזה הדבר — ואלה האנשים (יה' ה', 4); על פי ראב"ע: וזה העם): ותאמר — ותבא (שמ"ב י"ד, 4); מגן — שלחו (יש' כ"א, 5); ועור — וחרש (שמ"ב, 19); הנביא אים — המלכים (יה' כ"ב, 22); העצמים — העצים (שמ' כ"ד, 5); השביעי — השמיני (דבה"א ב', 15).

מניעי החילוף

- המניעים המוצהרים והבלתי-מוצהרים של הפרשנים שנקטו בשיטת החילוף שונים הם, וניתן להעמידם על ארבעה:
1. חילופים הנובעים מקושי ענייני: הגוי (בר' כ', 4); לחמו (שמ' ט"ז, 20); אשמו (ויק' ה', 7); השביעי (שו' י"ד, 15); מהגדוד (שמ"ב ג', 22); ששך (יר' כ"ה, 26).

'חילוף' מלה בזולתה כמידה פרשנית

2. חילופים הנובעים מקושי סגנוני: יחר (בר' ל"א, 35); לצבא (יה' כ"ב, 33); ועור (יש' מ"ב, 19); עשוק (יר' כ"ב, 3); חטאו (שמ' ל"ג, 8).
 3. חילופים הנובעים מסתירה עם כתוב אחר: מהגדוד (שמ"ב ג', 22); מיכל (שמ' כ"א, 8); ערוער (יש' י"ז, 2); השביעי (דבה"א ב', 15).
 4. חילופים הנובעים משיקולי סבירות: ממעיך (בר' ט"ז, 4); עבדים (שמ' מ"ו, 19); וישרף (שמ' ל"ב, 20); הבצק (שמ"ב י"ג, 8); בלחמו (יר' י"א, 19).
- כדי להבין את המחלוקת העקרונית בסוגיית החילוף, מן הזדן לעקוב אחריה בסדר כרונולוגי, ולהציג את עמדתו של כל מפרש בנפרד.

רב סעדיה גאון

שני קשיים מכבידים על בירור דרכו של רס"ג בסוגיא זו: א. חלק נכבד מהחילופים שהובאו ברשימה לעיל מצויים בספרי-מקרא שפירושי רס"ג עליהם אבדו. ב. דברי רס"ג לגבי חילופים לא-מעטים מצויים בידינו רק בצורת תרגום. רק ארבעה מקומות בפירושי מעידים בבירור על גישתו של רס"ג:

א. על פי הטקסט של לאגארד לתרגום רס"ג לבראשית ושמות, רס"ג מתרגם את "לעם נכרי" (שמ' כ"א, 8) במלים: 'לרגיל אג'נבי' = 'לאיש נכרי', ובפירושו שבכ"י הוא אומר: "...ואמא מוג'אז אנה יקול ללאנסאן ואחד עם פהו כמוג'אז אן יקאל לה גוי כמה קאל הגאך הגוי גם צדיק תהרג" = "ואפשר שיאמר לאיש אחד לעם, כמו שאפשר שייאמר לו 'גוי', כמו שאמר במקום אחר 'הגוי' גם צדיק תהרג' (בר' כ', 4)". רצונו לומר, שיש אפשרות לראות ב'עם' ביטוי מיטונימי המת-ייחס לאדם אחד בלבד, שכן מצינו שימוש סגנוני זה גם במקום אחר בתורה.²⁸

ב. רס"ג מתרגם את 'נפשי' (תה' כ"ד, 4)²⁹ במלה 'באלאסם' (= בשם) תוך התעלמות מן ה'יו', ובפירושו הוא מנמק את תרגומו כך: "למא וג'דת מן לגתנא אלקסם יקע עלי אלנפס כמה יקע עלי אלאסם כקולה נשבע ה' צבאות בנפשו יריד בשמו" = "כי מצאתי בלשוננו שהשבועה מתקשרת ל'נפשי' כמו שהיא מתקשרת ל'שם', כאמרו 'נשבע ה' צבאות בנפשו' (עמ' ו', 8) — רוצה לומר 'בשמו'".³⁰

27 ראה מ' צוקר, 'על תרגום רס"ג לתורה', ניו-יורק תשי"ט, עמ' 337-338, וכן ראה י' קאפח, 'פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה', ירושלים תשכ"ג, לגבי הכתובים הנדונים. במהדורת דרנבורג התרגום הוא מלולי ללא שום חילוף.

28 שתי מלים אלה — 'עם' ו'גוי' — מובאות על ידי ריב"ג כשתי הדוגמאות הראשונות בראש הפרק שב'אללמע', וכבר העיר על כך בכר, 'פרשנות מקרא של ריב"ג', עמ' 25.

29 ראה: 'תהלים עם תרגום ופירוש רס"ג', מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ו, על אתר.

30 גם בספרו 'אמונות ודעות', מ"ב פ"ה (מהדורת י' קאפח, ירושלים תה"ש), עמ' צ"ב) הוא מתייחס לפסוק שבתהלים ואומר: "וקד עלמנא אן אלכתב תסמי אסם אללה נפש כמה קאל אשר לא נשא לשוא נפשי מקאם שמי" = "וכבר ידענו שהכתובים קוראים לשם ה' 'נפשי', כמו שבאמר 'אשר לא נשא לשוא נפשי' במקום 'שמי'". למרות השימוש במלת 'במקום', ברור מראשית דבריו שהוא מציע כאן ביאור ולא חילוף.

דומה שהקושי כאן ביחוס נפש לקב"ה, ורס"ג מביא ראייה מכתוב אחר שאין זו אלא לשון מיטפורית, ושהכוונה היא בעצם לשם בלבד. הוזה אומר שאין זה חילוף של ממש.

ג. את המלה 'חג', שבתה קי"ח, 27, הוא מתרגם 'אלקרבאן' = 'קרבן', ובפירושו על אחר הוא אומר: "ופסרת חג אלקרבאן מן קולה ולא ילין חלב חגי" = "ותר-גמתי 'חג' — קרבן, על פי מאמרו ולא ילין חלב חגי" (שמ' כ"ג, 18). גם כאן אין הוא מחליף את מלת 'חג' ב'קרבן' אלא מפרש את 'חג' כמיטונימיה ל'קרבן', על סמך השימוש המקביל בכתוב אחר.

ד. בפירושו ל'יברכך' (איוב א', 11) ³¹ כתוב רס"ג: "ופסרת יברכך יכפר בך לאן אלברכה (אלתי) [תאתי] מוצע אלכני, חתי תכון טענא ושתמא וכפרא" = "ותרגמתי 'יברכך' — יכפור בך, כי ה'ברכה' באה במקום הכינוי, ותהיה במשמעות 'דיבור בגנות', קלה ו'כפירה'". במלת 'כינוי' כוונתו ללשון נקיה, ומכאן שאין זה חילוף של ממש.

בארבעת המקומות האלה נוקט רס"ג במונחים פרשניים בבואו להסביר כיצד המקרא' כותב מלה מסויימת כשכוונתו למלה אחרת. דרך כתיבה זאת לגיטימית מבחינה עקרונית, בחינת סגנון מיטפורי, מיטונימי או אויפמימטי, והפרשן מקבל על עצמו להוכיח מכתובים אחרים שאכן מצינו נהוג לשוני זה במקרא.

בכתביו האחרים של רס"ג אנו מוצאים חילופים בתרגום בלבד, ומן הסתם הוא נימק גם אותם בפירושו של שרדו:

'ממעיד' (בר' ט"ו, 4) הוא מתרגם 'מן צלבך' (= מחלצין); 'הגוי' (שם כ', 4) מתורגם 'אאנסאנא' (= האישי); 'אשמו' (ויק' ה', 7) מתורגם 'קרבאנה' (= קרבנו); 'זורעו' (במ' כ"ד, 7) מתורגם 'ג'רסה' (= ונטעו); 'על ראשם' (יש' ל"ה, 10) מתורגם 'פי קלובהם' (= בלבותיהם); 'יעור' (יש' מ"ב, 19) מתורגם 'מתצאם' (= מעמיד פני הרש); ³² 'בבטנד' (מש' כ"ב, 18) מתורגם 'פי צדרך' (= בחוץ).

מסתבר שהחילופים האלה מבוססים על שימושים מיטפוריים (כמו 'על ראשם') ושימושים מיטונימיים (כמו 'אשמו'), וגם חילופים שאפשר למצוא ביניהם מכנה משותף, כמו 'יעור' שהוא מום כ'חרש' ³³ החילוף 'הגוי' — האישי מקביל לחילוף 'הגוי' — האישי שצוטט לעיל בצירוף הגמקת מפורשת.

³¹ ראה: 'איוב עם תרגום ופירוש רס"ג', מהדורת י' קאפה, ירושלים תשל"ג, על אחר. התרגום של דברי רס"ג לעברית שונה מזה של קאפה.

³² המגיע לחילוף הזה מקורו ככל הנראה במגמה להקביל לחלק הראשון של הפסוק: "מי עור כי אם עבד וחרש כמלאכי אשלה". במשמעות של העמדת פנים רס"ג מתרגם גם את 'עור' (פעמיים) וגם את 'חרש' הכתובות בפסוק זה.

³³ בפירושו לשמ"ב כ"א, 1—10 מביא אלכנזי ציטטה ארוכה מפירוש אבן בלעם לפרק זה. בתוך הדברים האלה מצטט אבן בלעם את דעתו של רס"ג, ובכלל זה גם שמיכל, הנזכרת בפסוק 8 שם, היא בעצם מירב. ברם, לא ברור אם חילוף זה הוא בכלל דברי רס"ג או מדברי אבן בלעם שהובאו כמאמר מוסגר בתוך דברי רס"ג. אם אכן זוהי גם דעתו של רס"ג, אפשר לומר שגם הוא החליף שמות של אנשים שיש ביניהם קירבה משפחתית.

לשונות לא-מעטים, שמפרשים מאוחרים ביארו אותם על דרך החילוף, מתפרשים על-ידי רס"ג שלא בדרך הזאת, אלא על פי אחת הדרכים הבאות: א. תרגום מלולי של הכתוב, מבלי לראות בו בעייה כלשהי, כמו במקרים הבאים: 'תחרישו' (שמ' י"ד, 14), 'ההרי' (שם י"ט, 23), 'ערף' (שם כ"ג, 27), 'ראש' (במ' ו', 9), 'תורענו' (יש' י"ז, 10), 'אין מספר' (תה' קמ"ז, 5). ב. הוספה מסויימת בתרגום הפותרת את הבעייה, כמו במקרים הבאים: את המשפט 'ונהיה אנחנו ואדמתנו עבדים לפרעה' (בר' מ"ז, 19) הוא מתרגם 'חתי נציר עבידא וריאצינא מלכא לפרעון' = 'ונהיה אנחנו עבדים ואדמתנו קנין לפרעה'. על ידי תרגום זה, סולק המניע שדחף לחילוף 'עבדים' ב'קנין'. הוא מתרגם את 'לעם' (שמ' כ"א, 8) ³⁴ במלים 'לבעץ קום' = 'לאחד מעם'; המשפט 'ונקרב בעל הבית אל האלקים' (שמ' כ"ב, 7) מתורגם 'תקדם צאחב אלמנולה אלי אלחאכם וחלף' = 'ונקרב בעל הבית אל השופט ונשבע'; 'ל'ערוער' (יש' י"ז, 2) הוא מוסיף את מלת הדימוי 'מת' = 'כמו'; את 'אל תעובני עד מאד' (תה' קי"ט, 8) הוא מתרגם 'פלא תתרכני ואענני גידא' = 'אל תעובני ועורני מאד'.

לסיכום אפשר לומר, כי החילופים שהוצעו על ידי רס"ג מורים ברובם הגדול על פתרון סגנוני, אך יש ביניהם גם חילוף המתבסס על המכנה המשותף — כמו בדוגמת 'עור' — 'חרש', וגם חילוף (המוטל בספק) של שמות עצם פרטיים: 'מיכל' — מרב.

ר' יונה אבן ג'נאח

בניגוד לרס"ג שהתייחס לבעייה באורח ספוראדי, ריב"ג הקדיש לה פרק מיוחד בספרו 'כתאב אללמע'. מפאת חשיבותו של הפרק, נתעכב בדברינו גם על נקודות הברורות מאליהן. בדיקת הפרק הזה תוך השוואה לדבריו ב'כתאב אלאצול' מובילה למימצאים הבאים:

ביישום דרך החילוף נוקט ריב"ג בשלשה-עשר מונחים. וזאת, בנוסף לאותם מקומות בהם הוא מראה על התופעה ללא שימוש במונח טכני כלשהו. רובם הגדול של המונחים לקוח מתחום הפרשנות ואינו מורה על חילוף ממש.

א. המונח השכיח ביותר הבא בחמשים מקרים ומעלה (שרובם הגדול מצוי ב'אללמע') הוא 'מכאן' (= תחת, במקום). לכאורה הוא מורה על חילוף ממש, אך בדיקה קפדנית מעלה שלא כך הדבר. לא זו בלבד שמונח זה לכשלעצמו יכול להביע את המשמע 'כוונה', אלא שלעיתים מצמיד לו ריב"ג ביטויים המורים על כך בבירור. כך, למשל, לגבי 'יעקב' (יר' ל"ג, 26) הוא משתמש ב'שרש ר'אד' (= רוצה לומר) וגם במונח 'תאויל', ולגבי 'עבדים' (בר' מ"ז, 19) — במונח 'מעני' (= משמעות). במקרים אחרים משתמש ריב"ג במקומות המקבילים ב'אצול' במינוח המראה בצורה חד-משמעית על תפיסתו הסגנונית. כך, למשל, לגבי המלים 'חג' (תה' קי"ח, 27),

³⁴ על פי התרגום המלולי שבמהדורת דרנבורג, וראה הערה 27 לעיל.

'חגים' (יש' כ"ט, 1), 'ראש' (במ' ו', 9), 'זורעו' (שם, כ"ד, 7) בא ב'אללמע' 'מכאן' וב'אצול' השרש 'ראד' בצורות דקדוקיות שונות.

ב. מינוח נפוץ נוסף, הבא בכשלושים מקרים, הוא השימוש בשרש הערבי 'ראד' בבנין הרביעי (= אפעל) בצורות שונות. שימוש זה, המקביל לשימוש בפעל 'יצה' העברי או בצירוף 'רוצה לומר', מורה בבירור על תפיסה פרשנית, ולא על חילוף מלה בזולתה.

ג. בשנים-עשר מקומות הוא משתמש במונח 'מעני' = 'משמעות', וברור שגם כוונתו פרשנית.

ד. הוא הדין לגבי המונחים הבאים: צורות שונות של השרש הערבי 'כני' (= כנה); המונח הערבי 'אי' = 'כלומר'; 'אלגרין' = 'הכוונה'; 'אלוגיה' = 'המשמעות'; צורות שונות של השרש הערבי 'סמי' (= קרא); 'כאנה קאל' = 'כאילו אמר'; 'אתסאע' = 'הרחבה'; 'תאויל' = 'פירוש שלא כמשמע', וכן 'פסר' = פרש או תרגם.

המגמה הפרשנית ברורה גם באותם שלשה מקרים³⁵ שבהם אין הוא משתמש בשום מונח, אלא נותן את החילוף מיד לאחר שהוא מזכיר את המלה הנדונה. רק במקום אחד (בדיון על 'חשד' שביח' ל', 18, הבא ב'אצול' ערך 'חשד') נוקט ריב"ג במונח 'עלי אלבדל' = 'בדרך התמורה', אך כאן לא מדובר בהחלפת מלים, אלא רק בחילוף אותיות, משי"ן שמאלית לשי"ן ימנית.

יתרה מזאת, שאין ריב"ג מתכוון לחילוף ממש מעידים גם המימצאים הבאים: הכותרת של הפרק ב'אללמע' מתייחסת לתופעה סגנונית. ולא לחילוף: 'מא קיל בלפט' מא ואלמראד בה גירה" = "מה שנאמר במלה וההפך בה זולתה". המלים "וההפך בה זולתה" מתייחסות בעליל לכוונתו המקורית של כותב המלה, ולא לתיקון או לחילוף מצדו של הפרשן, המפרש את דברי הכותב.

גם הנימוקים שמביא ריב"ג בתחילת הפרק באורה כללי ובהמשכו בפירוט-יתר כדי להוכיח שאכן תיתכן דרך כתיבה כזאת, מראים בבירור שבעיניו זו תופעה סגנונית-לגיטימית ושכיחה.

מאלפת בנידון ההשוואות שמביא ריב"ג משימושים דומים בשפה הערבית (על 'בית מלחמה' — דבה"ב ל"ה, 21 — במשמעות של 'מקום מלחמה', ועל 'ציד בפיו' — בר' כ"ה, 28 — במשמעות של 'מאכיל ציד'), ועוד יותר מכך בית שיר שחיבר מורוה ובו כתוב 'אדניה', והכוונה לפי עדות המשורר עצמו היא לאבי שלום!

מאלפת העובדה שעל אף מודעותו הרבה של ריב"ג למתנגדים לדעותיו (כגון השוללים שימוש בבלשנות מושהו³⁶ או החולקים על הלגיטימיות של שיכול אותיות

35 פעם ב'אללמע' על 'ברך' (מל"א כ"א, 13), ופעמיים ב'אצול': בערך 'חיל' לגבי 'חילם' (יואל ב', 22) ובערך 'שקר' לגבי 'שקר' (תה' ל"ח, 20).
36 הש' ב'אללמע' עמ' 6—13 ('רקמה' עמ' ט"ו—כ"ד) ו'אצול' ערך 'גושי'.

והחילוף³⁷, אין הוא מזכיר בפרק זה בעלי הפלוגתא שלו. אין זאת אלא כי חידוש זה לא עורר התנגדות או שלא נתפס כסטייה מן המקובל.

ריב"ג פותח את הפרק שב'אללמע' בהסבר בסיסי זה: "מן אגיל אג'תמאע אל-לפט'תין פי אלג'נס או פי אלנוע או פי אלכפייה או פי גיר ד'לך מן אלאמור וקד יקע אלשי פי מוצ'ע אלשי ואן לם יג'תמע מעה פי שי וד'לך למד'הב להם [פי ד'לך] גיר מא ד'כרנא אד'א מא טלב וג'ד". ובעברית: "בגלל התקרבות שתי המלים בסוג, או באופי או בתכונה או בדבר מן הדברים; ויתכן שיבוא דבר במקום דבר גם אם אינו מתקרב לו כלל, וזה מפאת דעה שיש להם בכך, זולת מה שהוכרנו; מי שיחפש, ימצא".

ההצדקה התיאורטית לאמירת דבר כשהכוונה לזולתו היא שיש מגע בסוג, באופי או בתכונה בין האמור לבין המכוון. אך ריב"ג מודה שלא תמיד מגע זה גלוי לעין ושעל כך צריך לטרוח על גילוי.

כאשר המכנה המשותף ברור, ריב"ג מסתפק בעצם ציון הכוונה: "ממעיד (בר' ט"ו, 4) במקום 'מחלצין'". אך כאשר הבסיס הסגנוני אינו ברור כל כך — ודבר זה אמור בעיקר במלים שהם שמות עצם פרטיים או בחילופים הסרי-בסיס סגנוני-ספרותי, הריהו מאריך בדברי הסבר ושכנוע. כך הוא גוהג לגבי 'ערוער' (יש' י"ז, 2), 'יעקב' (יר' ל"ג, 26), 'אבשלום' (מל"א ב', 28), 'אחותו' (דבה"א ז', 15), ו'השביעי' (שו' י"ד, 15). לעומת זאת, בדבריו על 'מיכל' (שמ"ב כ"א, 8) הוא מסתפק בהנמקה הקצרה — "והי אכ'תהא" = "והיא אחותה", אולי מפני שהפתרון כבר הוצע על-ידי רס"ג (אם אמנם זו כוונת אבן בלעם בציטוט שלו)³⁸.

אין ספק, שהמלים המובאות בפרק הנדון ב'אללמע' נועדו להדגים את התופעה ולבססה, אך לא למצותה. ראייה לכך משמשת העובדה, שב'אצול' באות מלים נוספות, שאינן נידונות ב'אללמע'. הוזה אומר, שארבעת החילופים המצוטטים על-ידי ריב"ג ושאינם נזכרים בכתבי ריב"ג ('ההר' — שמ' י"ט, 23; 'צדקיהו' — יר' כ"ז, 3; 'ידי' — תה' ע"ז, 3; ו'השביעי' — דבה"א ב', 15) יתכן שהיו מתפרשים על-ידי ריב"ג בדרך החילוף, כפי שיתכן גם שהוא הבין אותם או את חלקם בדרך אחרת מנימוקים מסויי-מים.

סיכומו של דבר: גישתו של ריב"ג אינה שונה באורה מהותי מזו של רס"ג, וניתן לראותה כפיתוח מרשים — עיוני ומעשי כאחד — של שיטה, אשר הנחותיה לא נתחדשו על ידו.

ר' יהודה אבן בלעם

בסוגיא זו הולך ר' יהודה אבן בלעם, כמו בנושאים אחרים רבים³⁹ בדרכו של ריב"ג. מפירושו המצויים בידינו ומהציטוטים המובאים בשמו, עולה בבירור שכקודמו

37 הש' ב'אללמע' עמ' 95 ('רקמה' עמ' קי"ג—קי"ד).
38 ראה לעיל, הערה 33.
39 ראה מאמריו: "יחסו של ר' יהודה אבן בלעם לקודמיו בפירושו", דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 53—58; "תרומת ר' יהודה אבן בלעם לפרשנות מקרא פילולוגית בספרד", בראילון, כ"א (תשמ"ג), עמ' 171—151.

הגדול הוא מתייחס לחילוף כאל תופעה סגנונית השכיחה במקרא ושהכרתה משמשת יתרון ככלי פרשני חשוב ושכיח.

מתוך כשלושים מקומות שבהם הוא נזקק לשיטה פרשנית זו, הוא מצטט חמש פעמים את הכלל המשמש כותרת לפרק עשרים ושבעה ב'אללמע' 40 ועוד פעמיים הוא מזכיר את הכלל בפרפרזה. 41 מכל התייחסויותיו לנושא הוא מציין את ריב"ג בשמו של פעמים, 42 ומצטטו אנונימית פעם אחת. 43 מכאן ראייה שהוא הולך בזאת בעקבות ריב"ג, ושלא למד זאת ממישהו אחר.

רושם זה מתחזק גם מבדיקת המינוח המשמש בפיו: כמו ריב"ג הוא נוקט לשון 'מכאן' (= תחת, במקום), 44 וגם אצלו מונח זה הוא בעל משמעות פרשנית, כמו שמראים דבריו לשו"י, 15: "וסתרי מת'לה כת'ירא פי אלנצוץ מן וצ'עהם שי מכאן גירה אתסאעא וקד תפעל אלערב מת'ל הדי'א" = "זאתה עתיד לראות כמוהו הרבה בפסוקים, ששמים דבר במקום זולתו על דרך ההרחבה, ונוהגים הערבים בדרך הזאת". כן הוא משתמש בצורותיו השונות של השרש הערבי 'ראד' (= רצה) בבנין הרביעי ('אפעל'). לפעמים באים שני המונחים האלה ('מכאן' והשרש 'ראד') ביחד, 45 ושילובם מעיד שכוונתו אכן בלעם אינה לחילוף ממש אלא לתופעה סגנונית בלבד. על כך מעיד גם השימוש בפעל הערבי 'עור' (= השאיל) בבנין העשירי ('אסתפעל'), במשמעות של השאלה והרחבה. 46 בפירושו ליה' ה', 4 וליח' מ"ד, 19 הוא משתמש במונח 'תקדיר' (= שיעור), בפירושו לשמ"ב י"ט, 25 — במונח 'כני' (= כינה), בפירושו ליה' מ"א, 22 — במונח 'סמי' (= קרא), בפירושו לשמ"א כ"ה, 22 בא' המונח 'אלגרין' (= הכוונה), ובפירושו למי' ב', 7 — המונח 'במעני' (= במשמעות).

אכן בלעם קיבל מריב"ג לא רק את הכלי הפרשני אלא גם את ההנמקות המתלוות אליו: הסבירות ההגיגיות (כגון בפירושו לדב' ט', 21 — ואשרף, ולשמ"א כ"ה, 11 — 'מימי'), ההקשר (כמו בפירושו לשו"י ד', 15 — 'השביעי, ולשמ"ב י"ד, 19 — 'דברי') והתאמה למידע ממקום אחר (כמו בפירושו ליר' ל"ג, 26 — 'עקב').

40 ראה פירושו לדב' ט', 21, שו"י י"ז, 10, יר' נ"א, 7, יח' כ"ד, 5, וכן בפירושו לשמ"א י"ד, 9 המצוטט על ידי אלכנזי על אתר (כל פירושי אבן בלעם לשמ"א ולשמ"ב שיוזכרו מובאים על פי ציטוטיו של אלכנזי).

41 בפירושו לשו"י י"ד, 15 הוא מזכיר את הכלל במלים 'וצ'עהם אלשי מכאן גירה אתסאעא' — "שימם דבר במקום זולתו, על דרך ההרחבה". ובפירושו ליה' כ"ד, 25: "יצ'עון אסמא מכאן אסם" = "שמים שם עצם במקום שם עצם". ניסוחים אלה דומים מאד למשפט "וקד יקע אלשי פי מוצ'ע אלשי" = "ויתכן שיבוא דבר במקום דבר" של ריב"ג הבא בראש פרקו שב'אללמע'.

42 בפירושו לבמ' ט"ז, 14, יה' ה', 4 ויש' כ"א, 5. בשתי הפעמים האחרונות הוא מצטט את ריב"ג כדי לחלוק עליו.

43 בפירושו ליר' ג"א, 7. גם כן כדי לחלוק על דעתו.

44 בפירושו לשו"י י"ז, 10. באה המלה 'מקאם', שמשמעותה זהה.

45 ראה פירושו למקומות הבאים: דב' ט', 21, שו"י י"ז, 10, שמ"א י"ד, 9, יש' מ"ב, 19 ויח' כ"ד, 5.

46 ראה פירושו ליה' י"ד, 12 — פעמיים, שו"י י"ז, 10, יש' מ"ב, 19 ויר' י"א, 15.

מבחינת המיון הוא מתייחס בצורה מפורשת רק לשני סוגים: א. שימושים מיט-פוריים (כגון בפירושו ל'ויטחון' שבדב' ט', 21, ובפירושו ל'זום' ביה' י', 12). ב. לשון נקיה (כגון בפירושו ל'ירגליו' בשמ"ב י"ט, 25).

ברם, לא תמיד הסכים אבן בלעם לקודמו הגדול, ובפירושים שהגיעו לידינו מצאנו שלש פעמים התנגדות מפורשת לשימוש בכלי הפרשני הזה: 1. בפירושו ליה' ה', 4 הוא מצטט את דעתו של ריב"ג לפיה 'זוה הדבר' שיעורו 'זאלה האנשים', ובמקום זה הוא מציע ביאור הצמוד יותר ללשון הכתוב — 'יעל זה הדבר', והריהו מסתמך על ביטוי דומה במל"א י"א, 27. 2. בפירושו ליש' כ"א, 5 הוא מביא את דעתו של ריב"ג לפיה 'מגן' משמעו 'שלחן', כמו ברישא של הפסוק, והריהו מתנגד לכך באמרו: "ואדיא אחתמל אן יכון קולה קומו השרים משחו מגן מא אמרה בעצ'הם בעצ'א פי נצב רייס ת'אן בעד בלשצר פלם יעדל בה ען אלט'אהר דון דליל" = "ואם אפשר שיהיה אומרו 'קומו השרים משחו מגן' מכוון למה שנוצצו ביניהם למינוי מנהיג שני אחרי בלשצר, אין מקום לסור מהפשט ללא הוכחה". רוצה לומר, עד שאתה נזקק לפירוש מרחיק-לכת על סמך ההקשר הנסיבתי, נסה תחילה לתת פירוש המתיישב ביתר קלות גם מבחינה סגנונית, שימגן' הוא המלך. 3. בפירושו ליר' נ"א, 7 הוא מצטט בצורה אנונימית את הדעה (שמקורה אצל ריב"ג ב'אצול', ערך 'זהב') שיש להחליף את 'זהב' ב'יין', ועל כך מגיב אבן בלעם: "ודילך בעיד לאן אלסכר אנמא תם ממא פי אלכוס אלד'י הו אלכ'מר לקולה מיינה שתו גוים אלא תראה קד קאל כוס אחותך תשתי ומא יצ'רנא אן אלטרף אלחאמל ללכ'מר ד'הבא או גירה מן אלאג'סאד פלד'לך לא נקול בבדל הדיא אללפט' ען ג'התה אד' לא צ'רורה תדפע אלי דלך". ובעברית: "זוה רחוק, כי השכרון אכן נגרם על-ידי מה שבכוס, אשר הוא היין, ככתוב 'מיינה שתו גוים' (יה' כ"ג, 32), ואין זה מפריע לנו אם הכלי המכיל את היין היה זהב או זולתו מהמתכות; ולכן אין אנו גורסים המרת מלה זאת ממה שהיא, כי אין הכרח הדוחף לכך". פירושו של דבר, אם הדברים מובנים מאליהם, אין צורך להזקק לאמצעי זהה.

אין אנו יודעים מה היתה דעת אבן בלעם על רבות מן המלים ברשימה שבראש המאמר, שכן פירושו למרבית ספרי המקרא לא שרדו. גם אופיו המקוטע של פירושו תורם לכך, וכן נטייתו הברורה להימנע מלהעיר על דברים המובנים מאליהם, או שאין להם נגיעה ישירה לסוגיא פרשנית. 47

בין המלים שאבן בלעם לא התייחס אליהן מצוי גם השם 'צדקיהו' (יר' כ"ז, 3), שאחד מקודמי ראב"ע המירו ב'יהויקים' (פירוש ראב"ע לדני' א', 1). חילוף זה אינו מצוי בכתבי ריב"ג, ושתוקת אבן בלעם לגביו מחזקת את הרושם שלנו שראב"ע לקחו ממקור אחר. שכן, אילו ידע אבן בלעם עליו הוא היה ללא ספק מתייחס אליו, אם לחיוב אם לשלילה.

בפירושי אבן בלעם אנו מוצאים שלשה חילופים שלא נידונו על-ידי ריב"ג:

47 ראה מאמרי השני הנזכר לעיל בהערה 39.

"יששך" — 'בבל' (יר' כ"ה, 26), "קלם" — 'שרפס' (שם כ"ט, 22) ו"נביאיה" — 'מלכיה' (יח' כ"ב, 25).

הביאור על 'נביאיה' חשוב לנו במיוחד, מפני שבו מתפלמס אבן בלעם עם שוללי המיתודה הזאת: "קשר נביאיה בתוכה כארי שואג טורף טרף נפש אכלו חוסן ויקר יקחו אלמנותיה הרבו בתוכה. לא יגיו בוגיה אן תכון הדיה אלפאעאל ללנביאים ואנמא הי ללמלוד קתל הדיא או אכיד' מאל הדיא פאן נביאיה הנא מכאן מלכיה לא מחאלה עלי רגם אנף מן קאל אנהם לא יצ'עון אסמא מכאן אסם...". ובעברית: "קשר נביאיה בתוכה כארי שואג טורף טרף נפש אכלו חוסן ויקר יקחו אלמנותיה הרבו בתוכה. לא יתכן בשום פנים לייחס את המעשים האלה לנביאים, אלא שהם מיוחסים למלכים אשר הורגים את האחד ולוקחים את רכושו של האחר; משום כך, 'נביאיה' כאן היא ללא ספק במקום 'מלכיה', על אפו ועל המתו של מי שאמר כי אינם שמים שם עצם במקום שם עצם...". בהמשך הוא מאשש את דעתו זאת על-ידי ראיות מן ההקשר.

לא ברור לנו כנגד מי מכוונים דברים אלה, אם כי ידוע לנו כי אחד המתנגדים לשיטה הזאת היה בר-הפלוגתא המובהק של אבן בלעם — ר' משה הכהן אבן ג'יקטילה. בפירושו לספר תהלים, שקטעים ממנו פורסמו על-ידי פוזננסקי, 48 באות לפחות שתי הסתייגויות מדרך זו. בפירושו לתה' ק"ט, 3, 49 הוא מתנגד לחילוף של יוזה הדבר' (יה' ה', 4). ומאפיין את מי שפירש כך במלים "מן למ יחסן אלתאוויל" — "מי שלא היטיב לפרש". ובפירושו לתה' ע"ז, 3, 50 אבן ג'יקטילה מתייחס לשני חילופים: 'עיני' במקום 'ידי' שבפסוק עצמו, ו'שלמה' במקום 'אבשלום' במל"א ב', 28. את שני החילופים הוא תוקף במלים אלה: "וכל ד'לך הדי'אן ובאטל וד'לך ביין אלפסאד מן אלמעקול לאנה לו ג'אז אלאכ'באר בואחד ען ת'אן למ יצח כ'באר ג'מלה ולדכ'ילת אלדאכ'ילה פי וידבר ה' אל משה תעאלי אללה פוצ'ע משה מוצ'ע אללה ובאלעכס". ובעברית: "וכל זה הוא הויה ושקר, ומורה על המוטעה ולא על הנכון, כי אם אפשר לדבר על מישוהו במקום מישוהו אחר לא תתברר נכונותו של שום משפט, ויוטל הספק ב'דבר ה' אל משה, ה' ישתבח שמו, 51 וישמו משה במקום ה' ולהפך".

הצד השווה לשלש הצעות החילוף שלהן מתנגד אבן ג'יקטילה הוא, שהמרחק בין המלה הכתובה לבין הכוונה המיוחסת הוא גדול מאד: "יוזה הדבר" — 'ואלה האנשים'

48 ראה S. Poznanski, "Aus Mose ibn Chiquitilla's arabischem Psalmkommentar", *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete*, 26 (1912), pp. 38–60.

49 ה' שם, עמ' 56 הערה 2. הציטוט שם מקוטע, ואין לדעת אם הוא מתייחס לתמורה שהוצעה על ידי ריב"ג — 'ואלה האנשים', או לתמורה המצוטטת על ידי ראב"ע (בצחות דף ע"ב ע"א ובפירוש הקצר לשמ' כ"א, 8) — 'יוזה העם'.

50 ראה שם, עמ' 48.

51 אינני יודע מה עושות מלים אלה כאן. יתכן שהן באות להדגיש את המרחק הרב שבין ה' לבין עבדו משה ולהראות על האבסורד שבשיטה הזאת.

או יוזה העם'; 'ידי' — 'עיני'; 'אבשלום' — 'שלמה'. ולזאת מתנגד אבן ג'יקטילה בטענה, כי אין לדבר הזה סוף. אולם, הוא אינו מסתייג מביאור 'ברך' (גם בתה' י', 3, גם במל"א כ"א, 13 וגם באיוב ב', 9) במשמעות של 'קלל' 52 בחינת לשון 'סגני נהור'. שכן, בשימוש האויפמיסטי מודה גם אבן ג'יקטילה.

החילוף הנועז 'ידי' — 'עיני' (תה' ע"ז, 3) המוזכר על-ידי אבן ג'יקטילה אינו מצוי בכתבי ריב"ג. יתכן שיש להסיק מזאת, שהוא אכן חורג משיטת ריב"ג, וש"מקורו בכתביו של פרשן אחר שהרחיק לכת ממנו 53. על כל פנים, אפשר להסב את הסתייגותו של אבן ג'יקטילה מן החילוף 'אבשלום' — 'שלמה' על דברי ריב"ג בנדון ('אללמע', עמ' 296) ואת דברי הפולמוס של אבן בלעם על הסתייגותו זו (או אחרת שלא שרדה) של אבן ג'יקטילה. לפנינו, אם כן, שני מחנות החלוקים לא לגבי עצם אפשרות ההמרה, אלא בשאלה כמה ניתן להרחיק לכת בהנחה שהמחברים מתכוונים למשהו שונה למדיי ממה שכתבו.

ר' אברהם אבן עזרא

בטרם נדון בגישתו של ראב"ע, מן הדין להדגיש שלש עובדות: א. אף-על-פי שבפולמוסים שלו נגד שיטת החילוף הוא מדבר על "יותר ממאה מלות" (צחות דף ע"ב ע"א) ואף על "מאתים" (בפירושו לדני' א', 1), אין הוא מתייחס באורח קונ"רטי בכל כתביו אלא לשלשה-עשר חילופים. ב. בשום מקום אין ראב"ע מזכיר את בעל-דברו בשמו. ג. ארבעה מתוך שלשה-עשר החילופים הנדונים על ידו אינם מצויים בכתבי ריב"ג 54. חוסר ההתאם בין מה שראב"ע מזכיר לבין מה שמצוי אצל ריב"ג, וכן האנונימיות של המחבר ממנו שאב, מורים על האפשרות שראב"ע אינו מתכוון לריב"ג.

אלה הם שלשה-עשר החילופים שראב"ע חולק עליהם באופן ברור: "הגוי" — 'האיש' (בר' כ', 4), "ההר" — 'העם' (שמ' י"ט, 23), "לעם" — 'לאיש' (שם כ"א, 8), "וישרף" — 'זיתך' (שם ל"ב, 20), "העיני האנשים" — 'העינינו' (במ' ט"ז, 14), "יוזה הדבר" — 'יוזה העם' (יה' ה', 4). בצחות דף ע"ב ע"א ובפירוש הקצר לשמ' כ"א, 8), "השביעי" — 'הרביעי' (שו' י"ד, 15). בצחות דף ע"ב ע"ב, בפירוש הקצר לשמ' כ"א, 8 ובפירוש לדני' א', 1), "אבשלום" — 'שלמה' (מל"א ב', 28). בצחות דף ע"ב ע"א, ובפירושו לדני' א', 1), "צדקיהו" — 'הויקים' (יר' כ"ז, 3). בפירושו

52 ה' S. Poznanski, *Mose B. Samuel Ibn Chiquitilla nebst den Fragmenten seiner Schriften*, Leipzig 1895, p. 160.

53 כך גם בכר, 'פרשנות המקרא של ריב"ג', עמ' 29 ופוזננסקי במאמרו (המובא לעיל בהערה 48), עמ' 48.

54 ה'הר' (שמ' י"ט, 23). בספר צחות דף ע"ב ע"א, ובפירושו, הארוך והקצר, לשמ' י"ט, 12), צדקיהו (יר' כ"ז, 3). בפירושו לדני' א', 1), השביעי (דב'ח' א', 15). בצחות דף ע"ב ע"ב, ו'ידי' (תה' ע"ז, 3). בפירושו על אחר).

לדני' א', 1), "יעקב" — 'אהרן' (יר' ל"ג, 26. שפה ברורה דף ט' ע"ב ובצחות דף ע"ב ע"א), "השך" — 'חשך' (יח' ל', 18. בצחות דף ל"א ע"א), 'ידי' — 'יעני' (תה' ע"ז, 3. בפירושו על אתר), "השביעי" — 'השמיני' (דבה"א ב', 15. בצחות דף ע"ב ע"ב, ובפירושו הקצר לשמ' כ"א, 8). התנגדותו לשנים מאלה — 'וישרף' ו'העיני האנשים' — היא מתונה יחסית, ושלא לגבי השאר אין הוא מצטט את הביאור במונחים של חילוף.⁵⁵

בדיקה שיטתית של ביאורי ראב"ע (במידה שהם הגיעו לידינו) לכל המלים שב- רשימת החילופים של ריב"ג מעלה שבשלשה-עשר מהם פירש ראב"ע בדרך הדומה לדרך החילוף. ואלה הם: "ממעיר" (בר' ט"ו, 4) — "כנוי לאבר בעבור היותו קרוב"; "ונקרב" (שמ' כ"ב, 7) — "...ונקרב בעל הבית" — שבועה היא"; "ערף" (שם כ"ג, 27) — "הטעם שיברחו מפניך"; "ויטחן" (שם ל"ב, 20) — "הטעם שכתה אותו היטיב כמו הנטחן" (בפירושו הקצר); "על פני" (במ' ג', 4) — "שמת ואביו רואה" (בפירושו לבר' י"א, 28);⁵⁶ "לא עשה רגליו" (שמ"ב ט', 25) — "כנוי" (בפירושו לדב' כ"ה, 57); "ברך" (מל"א כ"א, 13) — "לשון כנוי ובהפך" (בפירושו לאיוב א', 5); "הגים" (יש' כ"ט, 1) — "אסרו חג' הוא הכבש המוכן לזבח כמו 'חגים ינקופו" (בפירושו לתה' קי"ה, 27); "הזהב" (זכ' ד', 12) — "השמן הטוב הודך כזהב"; "חג" (תה' קי"ח, 27) — "הוא הכבש המוכן לזבח"; "ראשון" (איכה ב', 10) — "שער ראשון"; ו'בלחמו' (יר' י"א, 19) — פרי העץ" (בפירושו הקצר לשמ' ט"ז, 4).⁵⁷

לא תמיד מתייחס ראב"ע לאופציה של החילוף: יש שהוא גותן פירוש אחר לגמרי, יש שהוא מתייחס לאספקט אחר ויש שאין הוא מוצא לנחוצה להעיר משהו על המלה שעוררה קושי אצל ריב"ג.⁵⁸

כדי לעמוד על גישתו בנושא, עלינו לבדוק את היגדיו המפורשים בסוגיא זו, הן אלה שבהם הוא מביע התנגדות לחילוף, והן אלה שבהם הוא נוקט באותה הדרך. בתשעה מקומות בכתביו מתייחס ראב"ע במפורש למדקדק שנקט בשיטת החי-

55 על 'וישרף' הוא אומר "וי"א כי וישרף כמו ויתך באש, ואין צורך" (על השימוש אצל ראב"ע ב'אין צורך', במשמעות של חתירה להעמדת כל השערה נועות על מיעוטה ההכרחי, ראה א' סימון, 'ארבע גישות לספר תהלים' — מר' סעדיה גאון עד ר' אברהם אבן עזרא', רמת-גן תשמ"ב, עמ' 160—162, ועוד), ועל 'העיני' הוא אומר: "וי"א אילו היית מנקר עינינו לא נעלה, ואמר 'האנשים ההם' על דרך בני אדם חסרי דעת שלא ירצו לדבר על נפשם גנאי. והנכון בעיני שמלת 'האנשים ההם' רמו לזקנים שהיו עם משה...".

56 הש' לכן גם פירושו לבר' כ"ה, 18.
57 שראב"ע מפרש לפעמים בדרך של ריב"ג, כבר העמיד על כך בכר, 'פרשנות המקרא של ריב"ג', עמ' 29 הערה 3, וכן הרצוג במאמרו (הנוכר לעיל בהערה 10) בהשוואתו לאורך דבריו.

58 לדרך הראשונה, ראה, למשל, את פירושו על 'לחמו' בבר' מ"ט, 20; לדרך השניה — פירושו על 'נפשי' בתה' כ"ד, 4, ולדרך השלישית — פירושו על 'עבדים' בבר' מ"ז, 19.

לוח.⁵⁹ בששה מהמקומות האלה ההתייחסות היא למלה אחת או שתיים מהמלים המתחלפות, ובשלשה מקומות ההתייחסות היא לארבע עד שש מלים.

מבין שלשה-עשר החילופים (ברשימה דלעיל) שראב"ע דוחה במפורש קיימת התאמה מלאה (הן באשר לנקיטת דרך החילוף והן באשר למלה שאליה מכוון הכותב) בין דברי ריב"ג לבין הציטוט על-ידי ראב"ע רק לגבי חמשה: 'הגוי', 'לעם', 'אב' שלום, 'יעקב' ו'חשך'; ואילו ארבעת החילופים 'ההר', 'צדקה', 'ידי' ו'השביעי' (דבה"א ב', 15) אינם מצויים כלל בכתבי ריב"ג. שניים מהחילופים מצוטטים על- ידי ראב"ע באורח שונה ממה שמצינו אצל ריב"ג: 'זוה הדבר' — 'זוה העם' (אצל ריב"ג: 'זאלה האנשים'), 'השביעי' (שו' י"ד, 15) — 'הרביעי' (אצל ריב"ג: 'הש' ליש'),⁶⁰ ועל שני חילופים אחרים — 'וישרף' ו'העיני האנשים' — ההתייחסות של ראב"ע אינה מוצגת במונחים של חילוף. פירושו של דבר, שהתאמה בין ציטוטיו האלמוניים של ראב"ע לבין דברי ריב"ג היא חלקית מאד.

בדיקת שלש-עשרה המלים (המגויות לעיל) שאותן ביאר ראב"ע בדרך דומה למדי לזו של ריב"ג מעלה שגם הוא מבאר מלים שלא כמשמען מבלי לראות בכך חילוף בלתי לגיטימי: כך הוא מוצא הבעה מיטפורית במלים 'הזהב', 'על פני'; הבעה מיטונומית במלים 'חג', 'חגים' ו'בלחמו', ולשון נקיה במלים 'ברך' 'לא עשה רגליו'. וכאשר ראב"ע אינו משייך מלים אלה לקטגוריות סגנוניות אלה, הרי המח- לוקת איננה על העיקרון אלא על ישומו. כלומר, במקום שאין צורך בכך, כמו במקרה של 'וישרף' ובמקרה של 'העיני האנשים', הוא מעדיף לפרש את המלים כמשמען, משום שהפירוש לפי המשמע נכון יותר לדעתו. במלים כגון אלה, המחלוקת שבין ראב"ע לבין אלה שהחליפו אינה שונה מן המחלוקת שבין אבן בלעם לריב"ג. המחלוקת העקרונית שבין ראב"ע ואבן ג'יקטילה מצד אחד, לבין רס"ג, ריב"ג ואבן בלעם מן הצד השני היא לגבי סוג אחר של מלים, אלה שאי-אפשר לסווג אותן בקטגוריות הסגנוניות שנוכרו.

קבוצת המלים האחת, שלחילופן מתנגד ראב"ע, היא המספרים 'השביעי' (שו' י"ד, 15) ו'השביעי' (דבה"א ב', 15). לדעת ריב"ג ואבן בלעם, היות המוחלף והמח- לף מספרים מצדיקה את החילוף (ולדברי אבן בלעם בפירושו לשו' י"ד, 15 יש כוונת גם בספרות הערבית), ואילו לדעת ראב"ע, חילוף כזה פשוט לא יתכן, והריהו מעדיף לפרש את הדברים כמשמעם, ולו בדוחק.⁶¹

הקבוצה השניה היא של שמות עצם פרטיים: "אבשלום" — 'שלמה'; "צדקיהו" — 'יהויקים' ו'יעקב" — 'אהרן'. ריב"ג ואבן בלעם מצדיקים את החילוף על סמך מכנה

59 ראה: פירושו לבר' כ', 2; בפירושו הארוך והקצר לשמ' י"ט, 12; בפירושו הארוך לשמ' כ"א, 8 בד"ה 'לא ימשל למכרה בבגדו ביה' ובפירושו הקצר, שם, בד"ה 'לעם נכרי'; בפירושו לתה' ע"ז, 3; בפירושו לתה' ע"ז, 16; בפירושו לדני' א', 1; בצחות דף ל"א ע"א ודף ע"ב ע"א וע"ב; ו'שפה ברורה' דף ט', ע"ב.

60 בפירושו אבן בלעם מצוטטים שני חילופים אלה כפי שהם אצל ריב"ג.

61 ראה פירושו לשני מלים אלה בצחות דף ע"ב ע"ב, והשו' א' סימון, 'ראב"ע ורד"ק — שתי גישות לשאלת מהימנות נוסח המקרא', בר-אילן, ו (התשכ"ח), עמ' 230—231.

ר' דוד קמחי

בכתבי רד"ק בולטים יותר החילופים שהוא מסכים להם ופחות אלה שהוא שולל. מתוך תשעים ושבע המלים שברשימת החילופים שבראש המאמר מסכים רד"ק לשלשים ושנים, ומתנגד בצורה ברורה לחמש בלבד. ליתר המלים שברשימה אין בידינו פירושו, או שאין הוא מתייחס למלה, או שהוא מפרש אותה כמשמעה.

המינוח המשמש בפיו — 'כלומר', 'כמו', 'כינוי' וכיוצא באלה — מעיד בבירור שכקודמיו הוא ראה בחילוף תופעה סגנונית ובשום פנים לא המרת מלה בזולתה. מאלפת העובדה שבשניים מתוך שלשים ושניים החילופים — 'לחמו' (בר' מ"ט, 20) — 'ארצו' ו'ישרף' (שמי' ל"ב, 20) — 'יתך' — מסכים רד"ק לריב"ג, על אף ההסתייגות של ראב"ע מהחילוף של 'ישרף' ואי-נקיטתו בדרך החילוף לגבי 'לחמו', דברים שהיו לגד עיני רד"ק. מצד שני, מעידים שלשים וחמשה מהחילופים שברשימה שרד"ק מפרשם כמשמעם, שבדומה לראב"ע הוא נמנע מן החילוף במקום שאין בו צורך, היינו כשאפשר לפרש את הדברים כמות שהם.

אולם, לגבי מלים שאי-אפשר להכניסן תחת הקטגוריות של תופעות סגנוניות, חולק רד"ק על ריב"ג כראב"ע.

בדקנו את ביאורי רד"ק לשלשה-עשר החילופים אשר מהם הסתייג ראב"ע במ-פורש. לגבי שלש מהמלים אין בידינו פירוש רד"ק ('ההר', 'לעם' ו'העיני האנשים'). ארבע אחרות ('זוה הדבר', 'צדקיהו', 'חשך' ו'ידי') הוא מפרש כמשמעו, ללא התייחסות לסוגית החילוף. אחת ('ישרף') הוא מבאר בדרך הדומה לחילוף⁶³. רק בחמש משלש-עשרה המלים האלה מתייחס רד"ק לחילוף ושולל אותו. ואף זאת: רק על שתיים מהן ('יעקב' ו'השביעי' שבדה"א ב', 15) מצויה התייחסות בפירושו ועל ארבע מהן ('גוי', 'השביעי' שבשו' י"ד, 15, 'אבשלום' ו'יעקב') ההתייחסות מובאת ב'ספר השרשים'. בכל ההתייחסויות האלה, אלה שבפירושו ואלה שבמילונו, בעל הדעה הנגדית הוא 'ר' יונה', כולל החילוף של 'השביעי' שבדה"א ב', 15, אשר אינו מצוי בכתבי ריב"ג. הוא מייחס לריב"ג גם את החילוף 'השביעי' (שו' י"ד, 15) — 'הרביעי', אף-על-פי שריב"ג (ובעקבותיו גם אבן בלעם) החליף ל'שלישי'. אין זאת כי רד"ק לא שאב מידע זה מכתבי ריב"ג אלא ציטט את הדברים מתוך דברי ראב"ע, תוך זיהוי 'המהביל' עם 'ר' יונה'.

עובדה זו מראה שבביאור חמש המלים האלה (הנידונות כולן בכתבי ראב"ע) הושפע רד"ק במישרין מראב"ע.

בפירושו על 'השביעי' (דה"א ב', 15) מצטט רד"ק את ריב"ג במלים אלה: "כתב ר' יונה כי היא כמו השמיני". נשים לב לכך שרד"ק הבין את גישתו של ריב"ג (כפי שהיא מוצגת בדברי ראב"ע) שכל הצעתו של ריב"ג אינה אלא פירוש: "כמו הש-

משותף ענייני: אבשלום ושלמה הם אחים, ויעקב ואהרן הם מנהיגים רמי-מעלה. ראב"ע מסתייג (בצחות דף ע"ב וע"א וע"ב) מתפיסה זו בלשון חריפה, כמובא בריש מאמרנו, ומסביר את ענין 'יעקב' כמשמעו במלים הבאות: "והנכון להיות כמשמעו, והעד שאמר 'מקחת מזרעו מושלים' (יר' ל"ג, 26), וככה פירושו: איך אמת (צ"ל 'אמאס') מי שהוא מזרע יעקב בעבור שאמרה התורה שלא יהיה מלך מושל בישראל כי אם יעקב, ועוד שיהיה ממשפחת דוד, והנה שנים מעלות. והנה אראה לו כמוהו ועל כרחו שלא יוכל להחליף כלל: 'בני יעקב ויוסף סלה' (תה' ע"ו, 16)". הוא הדין גם בענין 'אבשלום': "ואחרי אבשלום לא נטה' (מל"א ב', 28), אמר כי הוא תחת 'שלמה', ואין צורך, כי אחרי שאמר הכתוב שנטה אחרי אדוניה, מה צורך לאמור כי לא נטה אחרי שלמה, כי מיד יבין זה השומע, רק בא הכתוב לבאר דבר אחר כי יואב לא נטה עם אבשלום בעבור שהיה יודע כי איננו ראוי לו המלוכה, גם כן חשב על שלמה".

גם כאשר המרחק בין המוחלף למחליף הוא רב מדי, שולל ראב"ע את החילוף. כך לגבי 'ההר' (שמי' י"ט, 23) — 'העם', וכן לגבי 'זוה הדבר' ('יה' ה', 4) — 'זוה העם', ומסתבר שזוהי גם סיבת התנגדותו לחילוף 'ידי' (תה' ע"ו, 3) — 'עיני'. הקבוצה הרביעית היא זו של מלים אשר חילופן נשען על חילוף אותיות. ראב"ע חלק על ריב"ג בסוגיא זו. בעוד שלדעת קודמו מתחלפים כמעט כל העיצורים באח-רים, הרי לדעתו מצטמצמת התופעה לאותיות 'אחוי', 'מ"ן', ה"ת' ושי"ן שמאלית עם סמ"ך⁶⁴. אי לכך, הוא מתנגד (בצחות דף ל"א ע"א) לחילוף המלה 'חשך' ('יה' ל', 18) — הכתובה בשי"ן שמאלית — 'לחשך' — בשי"ן ימנית.

הקבוצה החמישית כוללת שמות עצם קיבוציים — כמו 'הגוי' (בר' כ', 4) ו'לעם' (שמי' כ"א, 8) — אשר לדעת רס"ג וריב"ג ניתן להסב אותן בדרך המיטונימיה על פרטים ואילו לדעת ראב"ע זה בלתי אפשרי: "... על דרך רבים, ולא יתכן שנקרא בו היחיד כמו טף, וקהל, ועם וגוי ומחנה" (הפירוש הקצר לשמי' כ"א, 8).

סיכומו של דבר: ראב"ע לא שלל, ולא יכול היה לשלול, את לגיטימותה של ההבעה המיטפורית והמיטונימית ושל השימוש בלשון גקיה. ברם, הוא ביקש להציב גבולות עד כמה שאפשר יותר ברורים ואיתנים לחריגה מן המשמע, וזאת מתוך חרדה לתקיפותם של חוקי הלשון ולכוחה הקומוניקטיבי של השפה. המכנה המשותף שבין שני מספרים היא קטגוריה הגיונית, ואילו השפה נועדה לשם תקשורת, ולפיכך עליה להיות בהירה ומובנת, ומי שאומר מספר מסויים לא יתכן שכוונתו למספר אחר, כפי שאין להחליף שם פרטי אחד במשנהו. ספרו של "המהביל" ש"החליף מלה במלה... ראוי להישרף" (הפירוש הקצר לשמי' כ"א, 8), משום שפריצת גדר השפה משמיטה את הבסיס מהבנה אמינה של כתבי הקודש, ולפיכך נזקה חמור לא-פחות מדברי כפירה.

63 בסה"ש, ערך 'שרף': 'פירוש: התיך העגל באש לבטל צורתו ואחר כך טחנו בפצירה פים, כי הוזהב לא ישרף אבל יותר'.

62 ראה ב"ז בכר, 'ראב"ע המדקדק', תרגם מגרמנית א"ז רבינוביץ, תל-אביב תרצ"א (ד"צ ירושלים תשל"ל), עמ' 57-58.

מיני". אף-על-פי-כן, הוא מתנגד לכך משום שזה ממש "היפוך" הכוונה המקורית: "ולא יתכן זה ההפך" (פירושו ל'השביעי' שבדה"א), "כי לא נמצא זה ההפך שיוכרו אדם במקום חברו" (בסה"ש, ערך 'נטה' לגבי 'אבשלום' ו'יעקב'),⁶⁴ ו"כי לא ימצא זה ההפך ולא יתכן" (בסה"ש, ערך 'שבע', לגבי 'השביעי' שבשו"י", 15).

ההתנגדות לסוג זה של חילוף — הכולל מספרים ושמות בני אדם — היא התנגדות עקרונית, כי חילוף כזה אין לו בסיס גם מבחינת המימצא המקראי ("לא נמצא") וגם מבחינת הסבירות ("לא יתכן").

רד"ק מסכים בואת לראב"ע, אך הוא מביע את התנגדותו בלשון רכה יותר. סגנון הוא: ענין של אופי, ורד"ק היה מתון בכל דרכו. מקודמו. יתכן גם שיחוס הדברים במפורש לריב"ג גרם למיתון זה של התבטאותו.

סיכומו של דבר: במחלוקת בסוגיית החילוף ניצבו מצד אחד רס"ג, ריב"ג ואבן בלעם, ומצד שני אבן ג'יקטילה, ראב"ע (ועמו גם רמב"ע⁶⁵) ורד"ק. המחלוקת אינה על עצם הלגיטימיות של החילוף ככלי פרשני אלא על גבולות השימוש בו. יש המחמירים ויש המקילים, וברור שבתוך כל מחנה אין תמימות דעים בעניין היישום הממשי לגבי מלים מסוימות.

ואם למדנו, הן משיטתו של ראב"ע והן משיטתו של רד"ק וחלקית גם מדבריו של אבן ג'יקטילה, כי ההתנגדות של ראב"ע במישור הזה מצטמצמת רק לסוג מסויים של מלים ולא לכל המלים שהביא ריב"ג בעבודותיו, הרי המסקנה המתבקשת היא שדבריו החריפים של ראב"ע לא הופנו נגד ריב"ג אלא נגד מישהו אחר (ועל כרחו נאמר שהן רד"ק והן פרופיאט דוראן,⁶⁶ שייחסו את התקפות ראב"ע כמכוונות כלפי ריב"ג, לא צדקו בדבריהם), אשר חיבורו אכן הכיל "יותר ממאה" או "מאתים" מלים שכולן נכנסות באותה קטגוריה שנגדה לחם ראב"ע ושעל כן ראה בספרו סכנה גדולה. קשה להניח שראב"ע יאמר על ספרו של ריב"ג, שכה הרבה ללמוד ממנו, שהוא ראוי להישרף בגלל קומץ של חילופים שנראו בעיניו כמסוכנים.

64 בפירושו ליר' ל"ג, 26 רד"ק מצטט ממשנת ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי (על כך שציטוטו של רד"ק נכון הוא, ראה: 'משנת רבי אליעזר או מדרש שלשים ושתים מדות', מהדורת ה' ענעלאו, ניו-יורק תרצ"ד — ד"צ ירושלים תשל"ל — עמ' 32—33, והערת המהדיר שם), מדה כ', האומרת: "מדבר שנאמר לזה ואינו ענין לו אבל הוא ענין לחברו, ואתה נתון לו ענין וענין לחברו מי שצריך לו", וכאחת משתי הדוגמאות מובא יר' ל"ג, 26. לאחר הציטטה, רד"ק שם מגיב במלים: "וכבר פירשנוהו", כלומר, הוא מתייחס לפירושו בוד"ה הקודם, לפיו אין להחליף. ובלי ספק, צדק סימון (במאמרו הנזכר לעיל בהערה 61, עמ' 232) האומר, כי ניתן להסיק שבעיני רד"ק מדה זו אינה אלא דרשנית.

65 ניתן להסיק זאת מהסתייגותו מגישת ריב"ג ב'אללמע': "חתן כ'רג' פי בעצה אלי אלשד'וד" = "עז שהגיע במקצת ממנו אל המזור" (כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה, ההדיר ותרגם א"ש הלקין, ספר העיונים והדיונים, ירושלים תשל"ה, עמ' 258—259).

66 ב'מעשה אפוד' (הנזכר לעיל בהערה 4), עמ' 154.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן בלעם לבמדבר ודברים — יהודה בן שמואל אבן בלעם, פירוש לבמדבר ודברים, מהדורת מ' פרץ (עבודת-גמר באוניברסיטת בר-אילן), רמת-גן תשל"ל.

אבן בלעם ליהושע — פירוש על ספר יהושע, מהדורת ש"א פוננסקי, ברלין תרס"ג.
אבן בלעם לשופטים — פירוש על ספר שופטים, מהדורת ש"א פוננסקי, פרנקפורט א"מ תרס"ו.

אבן בלעם לשמ"א ולשמ"ב — על פי ציטוטיו של אלכנזי: ראה 'אלכנזי'.

אבן בלעם לישעיה — פירוש על ספר ישעיה, מהדורת י' דרנבורג, פריס 1892.

אבן בלעם לירמיה — פירוש על ספר ירמיה, מהדורת י' איוראילסאהן, קיוב תרס"ט.
אבן בלעם ליחזקאל — פירושו ליחזקאל. עדיין לא נתפרסם. מצוטט על-פי העתקה מכתב-יד השמורה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

אבן בלעם לתרי"עשר — S. Poznanski (ed.), *The Arabic Commentary of Ibn Bal'am on the Twelve Minor Prophets*, Philadelphia 1924

אלכנזי — יצחק בן שמואל אלכנזי, פירוש לשמואל, על-פי כת"י BM Or 2388.

אללמע — J. Derenbourg (ed.), *Le livre des parterres fleuris — Grammaire hébraïque d'Abou'l-walid Merwan Ibn Djanah*, Paris 1886

אצול — A. Neubauer (ed.), *The Book of Hebrew Roots by Abu'lwalid Marwan Ibn Janah*, Oxford 1885

בכר, פרשנות המקרא של ריב"ג — W. Bacher, *Aus der Schrifterklärung des Abulwalid Merwan ibn Ganah*, Budapest 1888—1889

בכר, מאמר ביקורת — idem, "Die 'Wörtertauschungen' im Kitab al-Luma' des Abulwalid", *MGWJ* 55 (1911), pp. 233—240

צחות — אברהם אבן עזרא, ספר צחות, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא התקפ"ו (ד"צ ירושלים תשל"ל).

ראב"ע, פירושו לתורה — פירושי התורה, מהדורת א' ויזור, א—ג, ירושלים תשל"ו.
רד"ק לתורה — פירושי רבי דוד קמחי (רד"ק) על התורה, מהדורת מ' קמלהר, ירושלים תשל"ל.

רד"ק לתהלים — הפירוש השלם על תהלים, מהדורת א' דרום, ירושלים תשל"א.
רד"ק, סה"ש — ספר השרשים, מהדורת ה"ר ביונטאל ופי' לברכט, ברלין 1847 (ד"צ ירושלים תשל"ל).

ריב"ג, סה"ש — ספר השרשים, תרגם מערבית יהודה אבן תבון, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו.

רס"ג לתורה — תרגום חומשי תורה, מהדורת י' דרנבורג, פריס תרנ"ב.

רס"ג לישעיה — תרגום ספר ישעיה, מהדורת י' דרנבורג, פריס תרנ"ו.